

ЖИТЛОВА КРИЗА ТА КОМУНАЛЬНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ В УКРАЇНІ (1920-ті роки)

Житлова криза стала чи не найгострішою проблемою усіх поколінь міського населення радянської України. Власне помешкання для багатьох громадян перетворювалося на ілюзорну надію, що жевріла під навалом пропагандистських запевнень комуністичної партії. До усіх проблем некомфортного життя “простої радянської людини” – постійних дефіцитів, репресій, політичних кампаній, державного здирництва, додавалася необлаштованість власного побуту, що на фоні загальної бідності робило життя просто нестерпним.

В сучасній історичній літературі це питання розроблено мало. Значний внесок у розробку цієї проблеми було зроблено радянськими вченими, які розглядали житлову проблему у руслі матеріального становища пролетаріату в Україні в 1920 – 1930-х роках¹. Стосовно цих досліджень спостерігаємо одне спільне у більшості випадків протиріччя. За своїм спрямуванням ці роботи тяжіють до соціальної історії, однак загальна ідеологізація науки зміщувала певні методологічні аспекти у бік політичної історії, а саме історії Комуністичної партії. Соціологічний аспект проблеми знайшов відображення в роботах закордонних науковців, перш за все варто згадати дослідження Ш.Фітцпатрік та подібні роботи в Росії².

Невірно було б трактувати житлову кризу в СРСР виключно як продукт політики радянської влади. На рубежі століть криза міського середовища, яка виразилася в погіршенні санітарно-гігієнічного обслуговування, надзвичайного скупчення населення в робітничих околицях тощо, стали постійними супутниками більшості європейських великих міст. В роботах європейських архітекторів початку ХХ ст. Є.Говарда та Т.Гарньє на перший план виходить саме вирішення соціальної проблеми в умовах швидкозростаючого міста. Загалом, історики архітектури зазначають, що в основі пошуків архітекторів 1920 – 1930-х років домінувала програма соціальної перебудови житлового середовища³.

Цілком зрозуміло, що формування нового міського ландшафту 1920-х років в Україні було підпорядковано вирішенню перш за все соціальних проблем. Першим кроком до формування нового соціального обличчя міста радянського зразка став “квартирний переділ” часів воєнного комунізму. В 1918 р. більшовики відмінили приватну власність на землю у місті. А згідно постанови РНК РСФСР від 1919 р. починається повсемісне “переселення” робітників в квартири багатіїв. Формальний бік процесу експропріації житлової площі вражав своєю простотою та цинізмом. Домовий комітет, на чолі з комендантом, обраний з середовища бідноти, мав право “обстежити” будь-яку квартиру з метою виявити зайві метри, після чого видавав ордер на “ущільнення”. В кращому випадку, господарям доводилося віддати в користування кілька приміщень, в гіршому переселитися в гірші необлаштовані мешкання.

Таким чином, усе міське населення, що володіло окремою житловою площею, опинилося перед загрозою виселення або “ущільнення”. Про те, яку важливу роль цьому акту соціальної справедливості відводили більшовики, свідчить згадка В.Леніним механізму виселення. В своїй праці “Чи втримають державну владу більшовики?” він так описує процес експропріації житла: “Пролетарській державі треба примусово вселити дуже нужденну сім’ю в квартиру багатіїв. Наш загін робітничої міліції складається, припустимо, з 15 чоловік: два матроси, два солдати, два свідомих робітники (з яких нехай тільки один є членом нашої партії або співчуває їй), потім 1 інтелігент і 8 чоловік з трудящої бідноти неодмінно не менше,

як 5 жінок, прислуги, чорноробів й т.ін. Загін прибуває в квартиру багатого, оглядає її, знаходить 5 кімнат на двох чоловіків і двох жінок. – “Ви потісніться, громадяни, в двох кімнатах на цю зиму, а дві кімнати приготуйте для поселення в них двох сімей з піддвалу. На якийсь час, поки ми за допомогою інженерів (ви, здається, інженер?) не забудуємо хороших квартир для всіх, вам обов’язково доведеться потіснитися. Ваш телефон служитиме на 10 сімей. Це зекономить годин 100 роботи, біганини по крамничках тощо. Потім у вашій сім’ї двоє незамінятих напівробітників, спроможних виконати легку працю: громадянка 55 років і громадянин 14 років. Вони чергуватимуть щодня по 3 години, щоб наглядати за правильним розподілом продуктів для 10 сімей і вести необхідні для цього записи. Громадянин студент, який є в нашому загоні, напише зараз у двох примірниках текст цього державного наказу, а ви будете ласкаві видати нам розписку, що зобов’язуєтесь точно виконати його”⁴. Видно з яким захопленням В.Ленін описує цей явно дискримінаційний механізм, що говорить скоріше про декларативне, а не прагматичне спрямування “квартирного переділу” як акту соціальної справедливості. Про це свідчить також і “представницька” делегація, в якій зібрані найбільш дискриміновані верстви – робітники, жінки, прибиральниці тощо.

Насправді, багато робітників не мали особливого бажання вселятися в нове помешкання. Великі квартири дохідних будівель не були пристосовані до скупченого проживання кількох сімей. Російська дослідниця Н.Лебіна пише, що барські ванні кімнати та кухні новоприбулі перетворювали в житлові приміщення, що перешкоджало дотриманню мінімальних санітарних норм⁵. Для робітників естетичний акт відновлення соціальної справедливості насправді обертався масою проблем. Внаслідок кризи постачання та управління в містах перестали діяти водогони та парове опалення, що примушувало нових мешканців встановлювати чавунні труби – “буржуйки”. Робітники не мали достатньо коштів, щоб отопити непристосованими “буржуйками” високі, до 5 метрів заввишки, приміщення тогочасних будинків. Крім того, спонтанне використання непристосованих опалювальних пристроїв часто приводило до пожеж. Так, М.Булгаков із притаманним йому гумором описував, як нові мешканці забивали спеціальні вентиляційні шахти у різних кутках великого московського будинку, що призвело до пожежі.

До того ж варто пам’ятати, що насправді українські міста напередодні війни зовсім не відповідали уявленню ХХ століття про мегаполіси майбутнього. Частина міського населення, що проживало в містах, більш ніж 100 тисяч, не сягала і половини. Плодами гіперурбанізації кінця ХІХ початку ХХ століття були в першу чергу невеликі робітничі поселення, соціально орієнтовані на промислові об’єкти. Значна частина пролетарів проживала на околицях у робітничих кварталах. Основним місцем їх мешкання були традиційні тісні хатки-мазанки з двором, городом, господарськими приміщеннями та стайнею для худоби. Таке мешкання “міського” жителя майже нічим не відрізнялося від традиційного селянського обійстя.

Крім того, помешкання робітників розміщувалися неподалік від заводів та фабрик, які будувалися на околицях міста, що при відсутності міського транспорту ще більше ускладнювало життя робітників.

Житлова криза, про яку стільки писали на початку ХХ століття, після встановлення радянської влади тільки загострювалася. Після закінчення бойових дій “розруха” – загальна криза, яка поширилася в країні, зробила неможливим проживання в великих містах. Колапс міста не тільки як середовища існування людини, але і як культурного духовного центру засвідчили представники української інтелігенції. Українська інтелігенція, рятуючись від жахів війни, голоду, холоду та репресій, поступово перебралася до села. Як писав Ю.Клен: “Місто вмирало. Натомість оживало село”⁶. Дійсно, одразу після війни міське населення скрізь в СРСР значно зменшилося. У 1920 р. міське населення становило лише 15,3% і вийшло на довоєнний рівень лише у 1926 р.⁷

По суті ріст міського населення в першій половині 1920-х років супроводжувався повною відсутністю будівництва житла, що закономірно викликало погіршення житлових умов. Подальша руйнація будинків та повернення до міста громадян, що були змушені шукати прихистку на селі або демобілізованих, виселених та інших мігрантів призводили до загострення житлової проблеми. Так, у Києві, за 1923 – 1926 рр., середня житлова норма на одного жителя впала від 8,1 м до 7,2 м. При чому варто зазначити, що найбільш активно

ущільнення житла відбувалося в центральних районах міста, забудованих приватними маєтками та дохідними будинками. В середньому у п'яти центральних районах міста за ці роки кількість квадратних метрів на одного мешканця знизилася на 1,4 квадратних метра. Складна ситуація була і в інших містах. Так, житлова криза у Харкові мала надзвичайно гострий характер. Населення міста, у порівнянні з довоєнним часом, збільшилося з 260 тисяч до 400 тисяч; крім того Харків став столицею УРСР, для чого довелося забрати під адміністративні потреби 2467 квартир, що тільки загостило проблему⁸.

Протягом 1920-х років голодна норма (мінімальна норма) житлової площі на одного жителя постійно зменшувалася. Наприкінці 1920-х років вона становила 8 метрів квадратних на одну особу, що, звичайно, не відповідало реальній ситуації. Динаміку падіння житлової площі можна простежити в наступній таблиці⁹.

1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.	1929 р.
6,8 м	6,3	6,09	5,7	5,8	5,7

Однак ці цифрові дані не відображають ситуацію в окремих регіонах. Навіть в містах, що мали особливе значення в радянській ієрархії, промислових та адміністративних центрах картина була набагато гіршою. В Запоріжжі наприкінці 1920-років на одну особу припадало 4,8 м² площі¹⁰. На Бердичівщині, де не було великих промислових об'єктів й відповідно не існувало робочої міграції в місто, середня квадратура житлової площі на одну особу становила 4,3 м² при санітарному мінімумі у 8 м² на одного мешканця¹¹.

Для того, щоб відобразити реальну картину із житловою кризою в Україні в 1920-х роках, варто зазначити, що середні дані, які ґрунтувалися на статистичних відомостях місцевих органів влади, часто не відображали картину повністю. Поза межами обстежень залишалися цілі верстви мігрантів, переважно молоді. Молодь, яка прибувала до міст у пошуках роботи чи на навчання, поповнювала ряди громадян без житла або таких, що потребували покращення умов проживання.

Існували досить оптимістичні запевнення стосовно житлової кризи в окремих містах. Наприклад, активіст житлової кооперативної організації з Одеси писав, що в місті немає гострої житлової кризи, оскільки на одну особу в середньому припадає 2,5 квадратних сажнів (9,4 м²). В цей же час представники Комітету з покращення побуту студентів звертали увагу партійного керівництва на те, що неможливо розмістити новоприбулих, оскільки в гуртожитках приходилося по 1 квадратній сажени на людину¹². Місцеве керівництво приймало різні заходи задля вирішення цієї проблеми. Під житло студентам віддали старі, зруйновані склади та магазини на околицях, які покинули власники під час революції. В примусовому порядку виселяли з гуртожитків студентів, що мали родичів в Одесі, а то й зовсім сторонніх осіб, що проживали в гуртожитках незаконно. Однак єдиним і найбільш дієвим заходом стало подальше “ущільнення” гуртожитків¹³.

При мінімальному житловому будівництві та при постійному зростанні міського населення страшний термін “ущільнення” перетворився на постійний кошмар всякого міського жителя. Жоден громадянин, крім, звичайно, високого керівництва, не був застрахований від того, що одного дня до нього завітає місцевий бюрократ з ордером на “ущільнення”, і все його приватне життя, з такими зусиллями налагоджене у суворих реаліях повоєнного часу, полетить шкереберть.

Вище описувалося як відбувався сам процес “ущільнення”, однак найбільш цікавою проблемою є подальша доля сусідів мимоволі. Радянська схема вирішення житлової проблеми шляхом заселення квартир та будинків представниками різних соціальних верств з різним освітнім та культурним рівнем, що часто не пов'язані між собою етнічними, професійними, сімейними чи іншими зв'язками, створювала нове соціокультурне явище – примусове співмешкання.

Коли мова заходить про атмосферу, що панувала в новому типі громадського співіснування – комунальній квартирі, неможливо втриматися від цитати відомого російського соціолога І.Утехіна. В соціально-етнографічному дослідженні, присвяченому цій проблемі, він писав: “Ми передбачаємо, що довготривале проживання в комунальній квартирі, й загалом приналежність до стереотипів радянської ментальності, що втілювалися в колективному побуті радянського співіснування любого типу, не тільки створює передумови до формування

окремих особливостей особистості, але й виступає в якості одного з етіологічних факторів “для параноїдів життя” як особливої форми інволюційних психозів і є не просто фактором, а однією з причин захворювання”¹⁴.

Найскладнішою проблемою для мешканців таких квартир стало провести вододіл між приватним та публічним. Так, приготування їжі або прання білизни були справами суто сімейними або приватними, але в комунальній квартирі вони перетворюються на публічні, тобто такі, що можуть знаходитися в полі інтересів інших мешканців. Головний розподіл території квартири на місця спільного користування й приватні кімнати жильців відображає два взаємодоповнюючих аспекти життя людини в комунальній квартирі: вимушена публічна взаємодія з сусідами в побуті та й приватне життя”¹⁵.

Активісти кооперативного руху на Першому Всеукраїнському з’їзді мусили констатувати, що ліквідація конфліктів, сварок, пліток та інших проявів девіантної поведінки співмешканців є чи не найпершим завданням житлокооперації. В 1920-х роках в міському середовищі помітно розмивання приватності, що було неминучим в умовах вимушеного співжиття. Внутрішні, приватні сімейні проблеми перетворювалися на об’єкт втручання квартирної громадськості. Втручання в життя людини, максимальне звуження приватності відбувалося під офіційним гаслом “боротьби за культурність”. Й хоча ті ж активісти кооперативної реформи визнавали існування особистого життя членів кооперативу, однак вважали цілком можливе втручання заради “поваги до приватного та громадського життя кожного із членів кооперативу”¹⁶.

Дійсно, ситуація в перенаселених квартирах була надзвичайно складна. Побутові суперечки, боротьба за квадратні метри, спроба відокремити й захистити свій приватний простір вимотували радянських людей. Крім того, така боротьба йшла в умовах крайньої матеріальної скрути співмешканців, бюрократичної бездушності, невизначеності житлового кодексу та плутанини радянського законодавства. Поширеними були звернення правління житлокооперації до домових комітетів дотримуватися законності, оскільки прокуратура повідомляла про лавину скарг мешканців на протиправну діяльність правління кооперативів, що проявлялося у незаконному виселенні або вселенні громадян, відмовою видавати довідки, опечатування приміщень тощо.

Наприклад, типовою була скарга жильців одного з будинків в Одесі до суду, приводом якої була поведінка мешканки квартири, котра відмовлялася пускати на кухню своїх сусідів та не дозволяла користуватися комунальними службами”¹⁷. Оскільки радянське законодавство керувалося виключно ідеєю революційної справедливості, то побутові справи на зразок права користуватися водою чи туалетом заводили радянську юридичну систему в глухий кут.

Про безпорадність цієї системи та недосконалість законодавства, перш за все житлового кодексу, свідчить перевантаження судів. В середині 1920-х років центральні органи влади змушені констатувати, що судові органи країни просто завалені тяжбами громадян з житлових питань. Від усіх цивільних справ 25% складала житлові суперечки. Часом, для того, щоб добитися права проживати у квартирі, користуватися комунальними службами або навпаки, виселити небажаного гостя, доводилося чекати кілька місяців. Для того, щоб розвантажити суди в 1926 р. було створено комісії для примирення при правлінні житлокооперативів, яким надано право вирішувати спірні питання на рівні із судами, оскільки їх рішення мали характер виконавчого листа, що видавався судом. Так, наприклад, в Одесі за рік існування такої комісії було зафіксовано 504 справи, які розподілялися наступним чином: справи ініційовані правлінням житлокоопів проти пожильців – 158, жильцями проти правлінь – 304 й жильцями один проти одного – 42”¹⁸.

Ще в першій половині 1920-х років радянська влада була змушена визнати, що житлова проблема не вирішується в країні, більше того, вона значно погіршилася і вже були вичерпані ресурси адміністративних заходів. Один із діячів житлової кооперації писав у 1925 р.: “Якщо два-три роки тому політика була направлена на “ущільнення тих, хто широко живе”, в межах “голодної” норми й на заселення відібраних залишків тими хто потребує житла то сьогодні всім стало зрозуміло, що ця міра не дасть позитивних результатів”¹⁹.

Ліквідація приватної власності у місті та “квартирний переділ” не вирішили житлової кризи, але відкрилися нові аспекти цієї проблеми. Звичайно, новий складний соціальний організм, як комунальна квартира потребував певної регламентації та формування власних правил.

Якщо попередні форми вимушеного співіснування – робітничі бараки, сільські родини мали традиційні, вироблені віками стосунки в середині ієрархії простору, або зміцнювалися спільними корпоративними інтересами, то комунальні квартири, як уже зазначалося, являли собою у більшості випадків конгломерат різнобарвних інтересів, які долею випадку мали жити в одній квартирі.

Від початку 1920-х років будинками заправляли коменданти та домові комітети, яких обирали на загальних зборах мешканців, звичайно, з урахуванням класових пріоритетів. Активісти часів військового комунізму себе не виправдали в першу чергу тому, що їм не вдалося вирішити головного завдання – підтримання нормального санітарного та технічного стану будинків. Скасування квартирної ренти в будинках, що належали промисловим підприємствам, призвело до постійного руйнування житлового фонду й відповідно до погіршення умов проживання. Фінансово будинки знаходилися на балансі управління комунального господарства міста, що існувало у режимі суворої економії коштів. Тому на початку 1920-х років найважливішою проблемою стало знайти таку форму управління, яка б змогла зупинити подальшу руйнацію житлового фонду країни.

Формою самоорганізації громадян стала житлова кооперація, на яку більшовицьке керівництво поклало особливі надії. Житлові кооперативи двадцятих мали два джерела формування – державна підтримка та адміністрування з одного боку й ініціатива громадян. Держава надавала пільгові кредити житлокооперативам, в першу чергу на придбання дефіцитних будівельних матеріалів, крім того окремі кооперативи могли згідно закону про Кооперативне житлобудівництво та орендну кооперацію від 1923 р. заробляти кошти шляхом здачі в оренду вільної площі “нетрудовим елементам”. Отримавши підтримку влади, кооперативи почали швидко множитися. Іноді цей процес підштовхувався згори. Так, в Одесі відбувся досить характерний для того часу випадок – в будинку 46, по вулиці Кузнечній, на першому організаційному засіданні жильців настрій був проти кооперативу й загальні збори постановили відкласти це питання, однак робітнича частина будинку з 16 робітників за вказівками житлоспілки взяла на себе ініціативу організації кооперативу, прийняла статут, підписала зобов’язання й так далі²⁰.

Потрібно зауважити, що все ж таки створення кооперації було вигідно самим громадянам, які готові були встановлювати певні правила для того, щоб підтримувати мінімальний порядок в будинку, забезпечувати себе водою та паливом, ремонтувати будівлі. Про це свідчить стабільно високий відсоток службовців (достатньо освіченої та заможної верстви) у складі кооперативів. Так, у Полтаві серед членів кооперативів у 1923 р. робітників було – 25%, а службовців – 37%, у 1925 р. відповідно 38% та 39%²¹. А в деяких містах кількість службовців серед членів кооперативів узагалі була домінуючою. Так, наприклад, в Києві у 1926 р. співвідношення між службовцями та робітниками було 41% до 14%²². Отже, житлові орендні кооперативи були єдиним виходом для більшості громадян пристосуватися до нових умов існування й використати прихильність більшовицької житлової політики для того, щоб самотужки покращити свої умови проживання.

Існували також відомчі або державні будівлі, що знаходилися у власності органів влади, профспілок чи окремих великих заводів, трестів. Стан житлових будинків, які належали великим підприємствам, був абсолютно незадовільний. Становище робітників погіршувалося з кожним роком, особливо гостро ця проблема постала в Донбасі. Було створено навіть спеціальну комісію Раднаркому УРСР, яка обстежила 6 рудоуправлінь й констатувала, що 66% житлового фонду потребують негайного ремонту²³.

Нетипова для того часу була ситуація навколо будинків, що належали партійним профспілковим або радянським органам влади в містах. Як правило, це були будинки досить комфортні, наділені такими “надзвичайними” вигодами, як водогін, каналізація, парове опалення. Так, в Одесі було обстежено 316 будинків, які знаходилися у власності партійних, державних та профспілкових органів, і виявлено, що серед них 232 були обладнані водогоном та каналізацією, а ще 46 лише частково²⁴. Отже, майже 90% будинків, пристосованих для проживання партійних та радянських службовців, мали централізоване водопостачання. Для порівняння можна згадати, що з 284 будинків, що належали житлово-орендним спілкам та приватним орендарам, лише 68 мали водогін та каналізацію²⁵.

Будинки для радянського керівництва відповідно давали досить високий дохід, оскільки заселені були достатньо забезпеченими громадянами, що свідчило про поступове відновлення соціальної ієрархії міської забудови. Майже половина таких будинків мали місячний прибуток 300 та більше карбованців. Це давало можливість самостійно проводити поточний та капітальний ремонт приміщень, вкладати кошти в озеленення та благоустрій території.

Довгий час залишався значний відсоток “диких” будинків – будівель, що знаходилися у віданні відділу комунального господарства міста (откоммунхоз). Це були будинки, переважно на околицях, які через невелику кількість жителів не могли бути перетвореними на кооперативи, а їх загальний поганий стан не приваблював приватного орендатора. Так, в Одесі у 1925 р. нараховувалося 1,137 таких будинків, які знаходилися на утриманні міста й майже 90% з них потребували капітального ремонту²⁶.

Житловий дефіцит у 1920-х роках став досить серйозною проблемою для радянської влади. Квартирний переділ, який почали проводити в Україні з 1919 р. себе не виправдав, оскільки мав швидше ідеологічне, ніж прагматичне завдання. Спроба нової влади шляхом експропріації вирішити житлову кризу була швидше марним кроком в нікуди. Стабілізація буденності в місті на початку 1920-х викрила цю болючу соціальну проблему. Став помітним наростаючий приріст міського населення, що зводило нанівець адміністративні зусилля влади у вирішенні кризи, через що міста були зовсім неготові до великої кількості мігрантів 1929 – 1933 рр., яких “сталінський перелом” штучно витіснив із села.

¹ Пажитнов А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. – Б.м., 1925. – 164 с.; Леляк І. Підвищення добробуту українського народу за 50 років радянської влади. – К., 1967. – 25 с.; Історія робітничого класу Української РСР. У 2-х т. – Т.2. – К., 1967. – 567 с.

² Allen R. The Standard of Living in the Soviet Union 1928 – 1940 // Journal of Economy History. – Willmington, 1998. – Vol.58. – №4. – P.1063 – 1089; Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история советской России в 30-е годы. – М., 2001. – С.332; Лебина Н. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии 1920 – 1930 годы. – Санкт-Петербург, 1999. – С.316.

³ Пшенников А. Эволюция градостроительных концепций жилой среды. – Автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. архит. – М., 1965. – С.21.

⁴ Ленін В.І. Повн. збір. творів. – К., 1973. – Т.34. – С.298 – 299.

⁵ Лебина Н. Вказ. праця. – С.182.

⁶ Київські неокласици / Упор. Віра Агеєва. – К., 2003. – С.293.

⁷ Вишневецький А. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. – М., 1998. – С.86.

⁸ К разрешению жилищного кризиса // Жилище рабочего. – 1924. – №1. – С.11.

⁹ Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.72.

¹⁰ Там само.

¹¹ Сирота О. Під знаком культурного зростання // Житлова кооперація України. – 1929. – №1. – С.20 – 21.

¹² Одеський Державний Обласний Архів. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1157. – Арк.96.

¹³ Там само. – Арк. 96 – 97.

¹⁴ Утехин І. Очерки по истории коммунального быта. – М., 2001. – С.142.

¹⁵ Там само. – С.11.

¹⁶ Кооперативно-просветительская и культурно-бытовая работа // Жилищная кооперация Украины. – 1927. – №8. – С.3.

¹⁷ Жилищно-кооперативное строительство. – 1925. – №21. – С.20.

¹⁸ Деятельность одесской комиссии по разбору конфликтов в жилкоопках // Жилищно-кооперативное строительство. – 1926. – №23 – 24. – С.41.

¹⁹ Страшинський Р. Как приступить к организации рабочего жилищно-строительного кооператива // Жилище рабочего. – 1925. – №11 – 12. – С.6.

²⁰ Кооперирование домов частных арендаторов // Жилищно-кооперативное строительство – 1925. – №19 – 20. – С.61.

²¹ Жилищная кооперация в Полтаве // Там само. – №21. – С.37.

²² Жук. Классовая линия в жилищно-арендной кооперации // Жилищная кооперация Украины. – 1927. – №5. – С.9.

²³ Духовний. Житлово-орендна кооперація в селищах при копальних і промислових підприємствах // Житлова кооперація України. – 1929. – №10. – С.5.

²⁴ Кесслер Д. Итоги ремонтной кампании // Жилищно-кооперативное строительство. – 1925. – №21. – С.6.

²⁵ Там само. – №19 – 20. – С.34.

²⁶ Там само. – №23 – 24. – С.7.